

BOSNA I HERCEGOVINA – NEDOVRŠENA DRŽAVA, PODIJELJENO DRUŠTVO I NEMOGUĆNOST KONSTITUIRANJA POLITIČKE ZAJEDNICE

Paško Radica¹

SAŽETAK: Nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma kojim je prije dvadeset godina zaustavljen rat u Bosni i Hercegovini (BiH), još uvijek u njoj nije uspostavljena politička i ekonomska stabilnost. Bosanskohercegovačko pluralno društvo nema zajedničku viziju političkog jedinstva, što onemogućava uspostavljanje političke zajednice. Probleme legitimnosti otežava i proces globalizacije kao i konstitucionalna rješenja koje je međunarodna zajednica nametnula bosanskohercegovačkom društvu u razdoblju tranzicije. Domaće političke elite ne uspijevaju postići suglasnost u niti jednom značajnom pitanju, dok se na intelektualnoj sceni neprekidno sukobljavaju doktrine unitarista i liberala. Primarni cilj ovoga rada pokušaj je traženja odgovora na pitanje – je li u BiH moguća uspostava političke zajednice na osnovu dejtonskog konstitucionalnog rješenja, odnosno ako nije, koje je to reforme potrebno provesti kako bi se BiH približila tom cilju. Konstituiranje političke zajednice koja će svoj legitimitet temeljiti na podršci sva tri konstitutivna naroda i svih građana držimo kao najznačajniji preduvjet stabiliziranja demokratskog političkog poretka. Međutim, suprotstavljeni interesi, ciljevi i identiteti trenutačno se pokazuju nepremostivim preprekama.

KLJUČNE RIJEČI: nedovršena država, Bosna i Hercegovina, demokracija, politička zajednica, konstitucionalizam, identiteti

ABSTRACT: After the signing of the Dayton Peace

¹ Paško Radica neovisni je politički analitičar. Stavovi izneseni u ovom članku osobni su stavovi autora i ne mogu se ni pod kojim uvjetima smatrati službenim stavovima institucije u kojoj je autor članka zaposlen niti izdavača publikacije u kojoj je članak objavljen.

Agreement, which stopped the war in Bosnia and Herzegovina (BiH) twenty years ago, political and economic stability has not yet been established in that country. Bosnian-Herzegovinian plural society has no common vision of political unity, which prevents the establishment of a political community. Problems of legitimacy also complicate the process of globalization as well as constitutional solutions imposed by the international community on the Bosnian-Herzegovinian society in the transition period. Domestic political elites fail to reach consensus on any significant issue, while the intellectual scene are constantly clashing with the doctrines of the Communitarians and the Liberal. The primary objective of this paper is to try to answer the question - is BiH possible to establish a political community based on the Dayton constitutional settlement, or if not, what reforms need to be implemented to bring BiH closer to that goal. The constitution of a political community that will base its legitimacy on the support of all three constituent peoples and all citizens is the most important precondition for stabilizing the democratic political order. However, opposing interests, goals and identities are currently being shown to be insurmountable obstacles..

KEYWORDS: unfinished country, Bosnia and Herzegovina, democracy, political community, constitutionalism, identities

Uvod

Nakon što su u američkoj zrakoplovnoj bazi Wright-Patterson koncem 1995. godine bosanskohercegovački nacionalni lideri, uz prisustvo čelnika susjednih država, Republike Hrvatske i Savezne republike Jugoslavije², postigli suglasnost oko državnog ustroja s dva entiteta – Republike Srpske i Federacije BiH, uspostavljen je mir u zemlji izmrcvarenoj ratnim zbivanjima i masovnim stradanjima civila i njihove imovine. Međunarodna zajednica kao dominantni akter u konstitucionalnoj rekonpoziciji BiH nametnula je federalni ustroj s dva entiteta (i Distikt Brčko) i tri konstitutivna naroda, smatrajući ga dobrim okvirom za početak izgradnje poslijeratne bosanskohercegovačke države.

² Nakon pregovora u Daytonu, u Parizu je 14. prosinca 1995. godine potpisan Opći okvirni sporazum za mir u BiH. Sporazum su uz tadašnjeg državnog sekretara SAD Warrena Cristhophera, potpisali tadašnji predsjednici SRJ Slobodan Milošević i Republike Hrvatske Dr. Franjo Tuđman te BiH Alija Izetbegović. Jedan od ključnih principa mirovnog sporazuma bila je podjela BiH na dva entiteta, gdje je 51 posto teritorija pripalo Federaciji dok je 49 posto teritorija pripalo Republici Srpskoj, te je uspostavljen i Distrikt Brčko, a sve je usuglasila Kontaktna skupina. Dejtonski sporazum najveća je ovlaštenja dao entitetima i propisao temeljna ovlaštenja središnjih državnih institucija. Potpisnici su se obvezali da međusobno odnose reguliraju prema Povelji UN-a, Završnom helsinškom aktu i drugim dokumentima OESS-a, kao i na međusobno poštivanje suvereniteta i mirno rješavanje eventualnih sporova.

Razmišljanja o mogućim teškoćama u procesu uspostavljanja političkog jedinstva, nisu zauzimala značajniji prostor u javnom diskursu, budući da je zaustavljanje ratnih operacija samo po sebi predstavljalo dovoljno značajan uspjeh. Međutim, nesumnjivo su bile vidljive teškoće koje će svih ovih godina pratiti pokušaje heterogenog i etnički promijenjenog društva da se približi konstituiranju političke zajednice. Tu je prije svega riječ o nemogućnosti postizanja konsenzusa o prihvatanju nekih temeljnih zajedničkih vrijednosti³, bez čega je Daytonski legislativni okvir samo mrtvo slovo na papiru.

Političke elite koje su u postratnom razdoblju oblikovale javne politike, posve različito razumiju državnost Bosne i Hercegovine. Predstavnici tri konstitutivna naroda djeluju temeljem etno-nacionalnih odrednica. U praksi to znači da srpski entitet nije zainteresiran niti za načelnu raspravu o mogućim modalitetima promjene odredbi Dejtonskog sporazuma. To sasvim jasno ukazuje da u tamošnjem javnom diskursu pojam političke zajednice ne postoji, osim naravno u Republici Srpskoj gdje se entitet doživljava kao zasebna politička zajednica. Svoju paradržavnost čuva u gotovo monoetničkom entitetu čije institucionalno funkcioniranje povremeno korigira isključivo međunarodna zajednica preko svog Ureda (*Office of High Representative*) na čijem je čelu Visoki predstavnik. Članci II. i V. Aneksa 10. Sporazuma o implementaciji civilnog dijela Mirovnog ugovora, Visokom predstavniku daju vrlo široke ovlasti što ukazuje na problem legitimiteta, budući da je politički sustav ovisan o vanjskom autoritetu. Osim toga, Parlamentarna skupština BiH kao središnja zakonodavna institucija, odnosno njezin sastav, uvjetovan je etno-teritorijalnom strukturom te je zbog toga uveden institut zaštite entitetskih interesa, tako da donošenje zakona može biti zaustavljeno tzv. entitetskim glasanjem. To ovu instituciji čini iznimno slabom uz nisko povjerenje građana u nju. U parlamentarnom životu BiH često je odbijanje zakona zbog uskraćivanja suglasnosti jednog od entiteta. Tako oni dobivaju dominantnu poziciju i zapravo su stvarni nositelji državnih nadležnosti. Oni ih prema nahođenju prenose na državu, uz mogućnost da ih mogu ponovno vratiti. Država, stoga, ovisi o dobroj volji manjih strukturnih jedinica (Saračević, 2012.).

U Federaciji BiH Bošnjaci svoju brojčanu premoć kapitaliziraju u entitetskim institucijama u procesu odlučivanja. Prosvjede Hrvata o postupnom gubljenju jednakopravnosti označavaju kao

³ Kad se govori o zajedničkim vrijednostima valja naglasiti kako se tu ne misli u prvom redu na prihvatanje osnovnih postulata liberalne demokracije kao što je višestranačje i tržišno gospodarstvo, već je riječ o svim onim vrijednostima koje bi mogle učvrstiti zajedništvo heterogenog, multietničkog i multikonfesionalnog društva nakon promjene režima i rata.

svojevrsan politički manevar prilagođen javnom diskursu⁴, a zapravo se radi o odsutnosti elementarne lojalnosti bosanskohercegovačkoj državi. Različiti su pogledi na mogućnosti uspostavljanja političke zajednice i u intelektualno-kulturnim krugovima. Srpski intelektualci raspravljaju o konstitutivnosti i državotvornosti, o ustavotvornoj izgradnji i funkcioniranju Republike Srpske, ili se pak o srpskom entitetu govori kao o „odgonetnoj sfingi srpske sudbine“ u BiH⁵. U Federaciji BiH bošnjački intelektualci većinom iskazuju privrženost klasičnoj liberalnoj teoriji kritizirajući etnonacionalizme kao glavnu prepreku državnoj i društvenoj integraciji (Mujkić, 2007., Ćurak, 2004.). Kod Hrvata prevladava mišljenje kako je teritorijalno-politička autonomija etničkih sastavnica poželjan reformski zahvat (Žepić, 2000.). Međutim, kako je već istaknuto, problem je s javnom legitimacijom te koncepcije, budući da u bošnjačkom političkom narativu ona znači „razbijanje“ BiH i suočena je s rezolutnim odbijanjem razgovora na toj osnovi.

Stoga je točna tvrdnja kako je Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo u kojem nema političkog ni intelektualnog suglasja o temeljima političke zajednice i političkog sustava (Kasapović, 2007.). To ukazuje na krizu legitimiteta države, a bez legitimiteta ne može biti riječi o konstituiranju političke zajednice. Naime, politička zajednica pretpostavlja da većina građana, osim poštivanja pravnih propisa i demokratske procedure, smatra da je politički sustav pravedan i osigurava preduvjete međuetničke solidarnosti. Mehaničko prihvaćanje društvenih normi i poštivanje pravnih propisa nije dovoljno kako bi se politička zajednica mogla nositi s potencijalnim društvenim konfliktima i tako izbjegla dezintegraciju pri pojavi prvih društvenih sukoba (Sladaček, 2002.). Solidarnost je ta koja političkoj zajednici može osigurati koheziju, a ona nije rezultat zajedničke etičke koncepcije, nego je proizvod kooperativnih odnosa građana i reciprociteta njihovih prava i dužnosti.

Stanje permanentne krize u BiH samo se djelomično može objasniti stanovitim recidivima bivšeg autoritarnog političkog poretka, nestabilnošću demokratskih institucija, niskim povjerenjem građana u institucije i izraženom netolerancijom prema drukčijem mišljenju i načinu života. Generator krize valja potražiti i među identitetskim razlikama.

⁴ Dosadašnja nastojanja bosanskohercegovačkih Hrvata da nametnu razgovor o mogućoj federalizaciji ili nekom obliku autonomije, muslimanska strana uvijek je predstavljala kao politiku destabiliziranja koja, po njihovim tvrdnjama, nužno vodi raspadu entiteta i države.

⁵ Tako primjerice u „Politeni“, stručnom časopisu Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci, broj 4, prosinca 2012. svi članci posvećeni su 20-godišnjici RS-a. U uvodniku pod naslovom „Republika Srpska – odgonetnuta sfinga srpske sudbine u Bosni i Hercegovini“, izvršni urednik časopisa Slobodan Nagradić, zapravo govori o državnosti srpskog entiteta.

Analiza konstitucionalnih problema BiH temeljit će se na suvremenom pojmu političke zajednice i njezine legitimacije. Postavlja se pitanje je li u BiH uopće u moguć konsenzus o zajedničkim vrijednostima na temelju sadašnjih konsitucionalnih rješenja i etno-kulturnih razlika. Ne manje važno je i pitanje kako ostvariti taj cilj u uvjetima intenziviranja globalizacijskih procesa. Nadalje, ključno je pitanje mogu li u BiH tri naroda (Hrvati, Srbi i Bošnjaci) izgraditi političko zajedništvo u bližoj budućnosti, ili su osuđeni na egzistenciju u fiktivnoj državi u kojoj egzistiraju tri zasebne političke zajednice? U analizi ovih pitanja polazi se od teze kako država s definiranim teritorijem, demokratskim procedurama i građanskim pravima, nije dostatna za konstituciju političke zajednice. U Bosni i Hercegovini otežana je demokratska konsolidacija uslijed još uvijek nejasnog jedinstvenog kolektivnog identiteta, što dovodi u pitanje unutarnju i vanjsku suverenost države. Država koja je ugrožena u svojoj unutarnjoj suverenosti teško se može demokratizirati i oblikovati kao konsolidirana demokracija (Dahl, 2002.). Politički poredak temelji se na zakonima koji određuju pravila političke igre te koji ne osiguravaju istu razinu prava svim trima konstitutivnim narodima. Nadalje, još uvijek ne postoji učinkovita birokracija i politička elita koja jamči neovisnost državnih institucija i djelotvornu poreznu i proračunsku politiku. Ekonomija se ne zasniva na skupu normi i zakona koji reguliraju odnos između države i društva. Tako će se u skladu s ovim postavkama nadalje propitati funkcioniranje institucija i javnih politika u BiH⁶.

Pod pojmom političke zajednice mislimo na preklapanje osjećaja identiteta i vlasti kao sustava moći. Ukoliko ta dva pojma nisu u ravnoteži, svjedočimo problemu legitimacije političke zajednice (Vujčić, 2003.). Usto, nacionalnu državu držimo od najveće važnosti u procesu formiranja političke zajednice, jer se moderna politička zajednica ostvaruje u granicama nacionalne države. Osim toga, demokratski poredak nije moguće oblikovati bez konsenzusa o temeljnim vrijednostima političke zajednice. Tu zadaću može izvršiti i utemeljiteljski politički mit (Fraenkel, 1960., Podunavac, 2008., Cipek, 2012.). Suprotstavljenim interesima tri etničke skupine u BiH sama demokratska procedura nije dovoljna kako bi se prevladali postojeći rascjepi. Izgradnja stabilnog demokratskog poretka mora se oslanjati na stvaranje povjerenja u

⁶ Istraživanja Roberta Dahla pokazala su kako u 114 država svijeta njih 58 posto ima vrlo malo segmentiranu nacionalnu strukturu; 36 posto srednju, a samo 15 posto izrazito segmentiranu. U konsolidaciji demokracije do sada su se uspješnim pokazale države u kojima titularnoj naciji pripada oko 92 posto stanovnika (Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska). Osim toga, Dahl ističe kako najznačajnije institucije suvremene demokracije, uključujući i samu predstavničku vlast, nisu bile puko ishodište apstraktnog razmišljanja o potrebama procesa demokratizacije. One su nastale kao rezultat specifičnih, uspješnih prilagođavanja već postojećih političkih institucija. Da su ih stvarale samo pristaše demokracije isključivo na osnovu apstraktnih shema demokratskog procesa, ishod bi bio umnogome različit, zaključuje Dahl. On pokazuje kako pokreti usmjereni na demokratizaciju vlasti nacionalnih država u Europi i Americi nisu počeli od nule, već su zakonodavna tijela, predstavnički sustav, pa čak i izbori, bili uvelike poznate institucije.

vrijednosti na kojima se poredak temelji. U postdejtonskoj BiH, konstituiranje političke zajednice ne samo da nije dovršeno, nego trenutačne pozicije reflektiraju tri vrlo čvrsta različita doživljaja političke zajednice. Kao što je rečeno, u takvim uvjetima upitna je demokratska legitimacija političkog sustava. Naime, svakodnevno se potvrđuje kako građani nemaju dovoljno povjerenja u politički poredak zbog uvjerenja kako nije u funkciji općeg dobra, odnosno kako država ne osigurava jednakopravnost sva tri naroda. U ovom tekstu brani se teza kako je za daljnji opstanak Bosne i Hercegovine nužna konstitucionalna reforma na temelju priznanja identitetskih razlika i političkih preferencija. Propitivat ćemo i važnu ulogu tzv. utemeljiteljskog mita u stvaranju političke zajednice u podijeljenom društvu, odnosno onog medija koji bi na emotivnoj i psihološkoj razini mogao čvršće povezati konstitutivne narode.

Klasični liberalizam i multikulturalnost u Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina, država podijeljena po etničkom, religijskom, jezičnom i tradicijskom ključu, je sociokulturna i politička činjenica. Iz toga proizlazi da je njezino funkcioniranje moguće jedino u okviru konsocijacijskog modela demokracije. Svi društveni fragmenti moraju se usuglasiti i formirati vlast tako da stabilnost poretka ne bude narušena. Usuglašavanje postojećih fragmenata odvija se teško i uz puno napetosti, a kao najznačajnija fragmentacija pokazuje se etnička, što je za posljedicu imalo stvaranje snažnih nacionalnih blokova⁷ (SDS, SDA i HDZ BiH) koji vladaju gotovo u kontinuitetu od uvođenja demokracije, uz povremene prekide kada su ih zamijenile koalicije okupljene oko stranaka koje su promovirale građanski model demokracije. Međutim, one u bosanskohercegovačkom parlamentarnom životu nisu ostavile dubljeg traga ili su svoju vladavinu postupno legitimirale čvrstom nacionalističkom retorikom poput Milorada Dodika, čelnika SNSD-a. To pokazuje kako je etničke podjele teže prevladati od vjerskih, socijalnih ili kulturnih podjela unutar jedne nacije (Kasapović, 2007.). Konsocijacijskom modelu suprotstavljaju se zagovornici klasične liberalne teorije i kako to dobro primjećuje Kasapović, iz tih redova nije ponuđen niti jedan bitan kontekstualni čimbenik koji bi govorio u prilog „čistom“ liberalnom modelu demokracije. Valja istaknuti da, kada je riječ o zagovaranju klasičnog građanskog načela, treba izuzeti srpsku političko-intelektualnu elitu, jer među njima nema onih koji bi zagovarali takav model. Makar samo i teorijska rasprava o

⁷ Nacionalističku Srpsku demokratsku stranku zamijenio je Savez nezavisnih socijaldemokrata koje predvodi Milorad Dodik. Na početku svoje vladavine Dodik se legitimirao kao političar socijaldemokratske orijentacije okrenut ugroženim i obespravljenim slojevima. Međutim, njegova postupna transformacija u tvrdog nacionalistu koji se zbog svojih secesionističkih težnji našao pod udarom sankcija SAD-a i dijela međunarodne zajednice, ukazuje na sve teškoće formiranja političke zajednice u BiH.

mogućoj promjeni dejtonske pozicije Republike Srpske doživljava se kao zagovaranje „ukidanja“ srpskog entiteta, što znači da takav reformski zahvat danas ne bi bio moguć bez ozbiljnog rizika od međuetničkih sukoba. Klasični liberalni model demokracije predstavlja važan argument bošnjačke političko-intelektualne elite u obrani teze kako se ne smije dopustiti daljnja fragmentacija BiH i kako poštivanje aktualnih zakona osigurava nacionalne interese svih etničkih zajednica u BiH⁸.

Klasične liberalne teorije društvenog ugovora Kanta, Hobbesa, Locka, Rousseaua, pojedinca definiraju dijelom određenog kolektiviteta. Kod Rousseaua ta je pozicija dualna, odnosno građanin je podanik i suveren, što mu omogućava ugovorni odnos s državom kao represivnim sustavom u službi zaštite njegovih prava i interesa. On ima krajnje afirmativan stav prema zajednici unutar kojega pokušava pomiriti individualna prava tražeći njihovu punu afirmaciju. Tako Rousseau postavlja pojedinca u temelj političke zajednice (Posavec, 2003.). Lock u društvenom ugovoru vidi kao glavni cilj zaštitu imovine, a ljudi se svjesno vežu za takve ugovore čime se odriču borbe za isključivo vlastite interese. Kod Hobbesa udruživanje u zajednicu treba potisnuti sebične i prirodne nagone, odnosno pojedinac vlastitu moć prenosi na središnju vlast, a društvo koje se podvrgava ovakvim ugovorima jest država. Kod Kanta autonomna individualna volja uspostavlja etička načela koja tako mogu postati osnova općem zakonu, čime negira ranija filozofska razmišljanja koja vide ovisnost volje od vanjskih utjecaja. To su ishodišta liberalizma koji je bio intelektualni naboj usmjeren na oslobođenje. On je oslobađao svoje pristaše od svih tiranija, političkih, religioznih, ekonomskih i intelektualnih, uz koje su još vezane srednjovjekovne tradicije na umoru (Russel, 1977.). U tom ranom liberalizmu prepoznaje se optimističan pogled na svijet prepun energije, koji je napravio ogromni napredak, a nije pretrpio veće uzmake.

Bošnjačkoj političko-intelektualnoj eliti bliska je Rolwsova koncepcija pravednosti. Čvrsto je stajalište da je moguć konsenzus o političkoj i socijalnoj pravednosti, bez obzira na stupanj podijeljenosti u društvu. Zajednička ideja pravednosti i poštivanje demokratske procedure mediji su razvoja građanskog zajedništva. Rolws svrhu liberalizma vidi u nastojanju izgradnje stabilnog i pravednog društva u kojem građanska jednakost i

⁸ U tjedniku Globus od 20. siječnja 2017. godine na novinarsko pitanje postoji li u BiH bošnjački unitarizam, Bakir Izetbegović, bošnjački član Predsjedništva BiH, rezolutno je odbacio njegovo postojanje te ustvrdio kako izabrani predstavnici Bošnjaka, Srba i Hrvata ravnopravno sudjeluju u radu i donošenju odluka u svim državnim institucijama BiH te da se niti jedna odluka ne može usvojiti protivno volji bilo kojeg od predstavnika triju konstitutivnih naroda, čak i onda kada je ta volja suprotna volji većine drugih predstavnika. Ustvrdio je da Bošnjaci ne dovode u pitanje dejtonsku formulu zaštite vitalnog nacionalnog interesa. On smatra da Bošnjaci kao najmnogobrojniji narod ne teže unitarizaciji niti žele ostvariti dominaciju nad druga dva naroda, ali neće dopustiti da se nad njima dominira na bilo kojem dijelu teritorija BiH.

sloboda mogu biti „ljepilo“ različitih segmenata, čak i onih naizgled posve suprotstavljenih.

Bošnjački liberalizam u kontekstu bosanskohercegovačkih političkih prijedora zastupa dominantno stajalište kako etnonacionalizmi reproduciraju međusobnu netrpeljivost, kao i netrpeljivost prema građanskoj BiH. Etnicizirani građani tako postaju zbiljski podanici totalitarnog društva (Čurak, 2004.). Nacija se shvaća kao totemistička kategorija gdje su Srbi, Bošnjaci i Hrvati tijekom proteklih godina sebi dodijelili nadnaravne osobine. Postratno bosanskohercegovačko društvo tako je neslobodno, budući da je potisnuto terorom etničkog što je potpuno poništilo individualne slobode i suverenitet, odnosno stranački programi nacionalnih stranaka negiraju suverenitet pojedinca i sumnjaju da se bilo kakav pravedni oblik organiziranja može ostvariti bez kontrole nacija, odnosno nacionalnih kleptokracija. Ovo stajalište spada u onaj krug interpretacija koje naciju vide kao nešto nedefinirano, odnosno primarno kao silu koja stimulira postsocijalističke etnonacionalističke dezintegracijske procese (Hobsbawm, 1993.). To je stajalište po kojem je nacionalizam danas izgubio svoju modernističku, integralističku funkciju te nema onu snagu zamašnjaka povijesnih promjena. Oživljavanje starih nacionalnih osjećaja ispražnjeno je od sadržaja starih nacionalističkih tradicija, već je riječ o ponovnom izmišljanju tradicije. Nacionalizam 19. stoljeća je imao integralističku snagu - izgradnja brojnih nacija koje su se spajale u nacionalnu državu (političku zajednicu) i nacionalnu ekonomiju te je predstavljao očitu činjenicu povijesne transformacije. Sadašnju fazu Hobsbawm ocjenjuje kao separatističko i razdvajajuće „etničko“ grupno uspostavljanje koje nema nikakav pozitivan program⁹. Za razliku od Hobsbawma mađarski politolog Istvan Bibo naciju drži vrlo konkretnom i starom društvenom tvorevinom, međutim iracionalnost vidi u nekim kolektivnim postupcima i ponašanjima, posebice je to karakteristično u traumatičnom razvoju nacija Srednje i Istočne Evrope. On polazi od pretpostavke da svaka revolucionarna demokracija i općenito demokracija, koliko god naglašavala slobodu čovjeka, tu slobodu ostvaruje uvijek u nekoj danoj zajednici i taj doživljaj nipošto ne znači slabljenje emocija prema toj zajednici, nego posve suprotno, znači njihovo jačanje. Na području Istočne Evrope, ističe, kako je nacionalni okvir uvijek bio nešto što tek treba stvoriti, uspostaviti, za što se treba izboriti i stalno čuvati (Bibo, 1995.). Ti nacionalni strahovi od dinastičkih hegemonija kao i kolebljive nacionalne svijesti, proizveli su, tvrdi Bibo,

⁹ Hobsbawm u smatra da moderni nacionalizmi, odnosno kako on kaže separatistički pokreti malih nacija, nose u sebi još i jedan paradoks, odnosno da najbolje izgleda za uspjeh vide u tome da postanu podjedinice većih političko-ekonomskih entiteta, čime zapravo odbacuju klasični cilj takvih pokreta, a to je uspostava nezavisnih nacionalnih država (političkih zajednica). On ne osporava snagu ljudske težnje za grupnim identitetom kao što je nacionalnost, već izražava sumnju prema težnjama stvaranja homogenih nacionalnih država u 21. stoljeću.

najdominantniju crtu neuravnotežene srednje i istočnoeuropske političke duhovnosti – egzistencijalni strah za zajednicu. Nešto kasnije nesklad povijesnih i etničkih granica dovela je te narode da se okome jedni na druge. Ta permanentna napetost i borba te je nacionalizme učinilo nekontroliranim, šizofrenim i divljim. Samo u kritičnim trenucima ljudi postaju jasno svjesni svoje pripadnosti. U Srednjoj i Istočnoj Europi egzistencijalni strah za zajednicu bio je odlučujući činilac koji je u tim zemljama učinio demokratski razvoj dvojbene. Da bi moderni politički razvoj jedne europske zajednice bio harmoničan i pravolinijski, kaže Bibo, potrebno je da se ideja zajednice i slobode poklapaju. Dakle, nakon kriznih i revolucionarnih vremena, kada je jedan režim na izdisaju, mora postojati jasna vizija kako oslobođenje čovjeka pojedinca istodobno znači i oslobođenje čitave zajednice, njezino širenje i unutarnje i vanjsko obogaćivanje. Demokratizam i nacionalizam dvije su strane iste medalje, pa ako se ravnoteža među njima naruši, može doći do teških poremećaja. To se zbilo u Srednjoj i Istočnoj Europi, gdje nije došlo do povezanosti pri uspostavljanju nacionalne zajednice i oslobađanju čovjeka. Štoviše, raspad ugnjetavajućih političkih i društvenih sila prošlosti i uspostava demokracije do njezinih krajnjih konzekvenci doživljava se kao strah za egzistenciju zajednice koji se manifestira kao antidemokratski nacionalizam. Tako je u uvjetima stalnog straha, ugroženosti, u opće pravilo pretvoreno sve ono što „prave“ demokracije poznaju samo u vrijeme realne opasnosti, a to je svekoliko ograničavanje svojih podanika (Bibo, 1995.).

Ako je tome tako, ako ovdašnji nacionalizmi nemaju pozitivnog programa, ili su pak divlji i šizofreni, to implicira kako nacionalne posebnosti treba potisnuti ili izmisliti pozitivni „integralistički“ nacionalizam. Tako nešto moderno, pozitivno i integralističko je konstituiranje „bosanske nacije“ koja bi nastala stapanjem Srba, Bošnjaka i Hrvata u novu naciju u postojećoj državi (Ibrahimagić, 2000., Ćurak, 2004.). Kasapović to dobro definira kao „apsolutizaciju države“, jer se nacionalne posebnosti izmišljaju a država je postojana i predstavlja povijesni kontinuitet jer prethodi nacijama i njihovoj volji. Ponovno se zapravo radi o nametanju „konkretnog“ građanskog identiteta, socijalnog konstrukta superiornog u odnosu na povijesno-mitomanske izmišljotine.

Međutim, isto tako, činjenica je da u postratnoj BiH financijska moć i stvaranje nove klase kapitalista idu pod ruku s pripadnošću ili bliskošću nacionalnim strankama i nacionalnim političkim elitama. Ćurak pesimistično ocjenjuje kako u BiH nema liberalne inteligencije, posebno ne one koja bi htjela svoju slobodu reducirati na „liberalni aktivizam“. Pozivajući se na Saint-Simona, zagovara politiku kao znanost o tome kako ljudima priskrbiti što je više moguće materijalnih dobara. To je po njemu dobra mogućnost pokretanja novog političkog smjera, budući da su građani BiH materijalno opustošeni. Tako se bosanskohercegovački poslijeratni liberalizam u suštini legitimira

energijom društvenih pokreta koji se bore za socijalnu i ekonomsku emancipaciju, zapostavljajući suvremene liberalne teorije koje društvenu analizu zasnivaju na definiranju položaja i razvoja grupnih identiteta i zajedničkih vrijednosti u podijeljenom multietničkom društvu.

Jedan od najznačajnijih suvremenih teoretičara posljednjeg desetljeća koji govori o grupno-diferenciranim manjinskim pravima u skladu s temeljnim liberalnim načelima individualne slobode i socijalne pravednosti je Will Kimlycka. Posebno problematizira strah liberala prema dodjeljivanju određenih kolektivnih prava jer to može narušiti jedinstvo i potaknuti raspad zemlje ili nešto manje dramatično, smanjiti pripravnost podnošenja uzajamnih žrtava i pravljenja kompromisa neophodnih za djelatnu demokraciju (Kimlycka, 2003.). Kada je riječ o kolektivnim pravima u BiH, ponovimo, najviše kontroverzi izazivaju zahtjevi Hrvata za određenim stupnjem samouprave ili federalizacijom. U bošnjačkom političko-intelektualnom narativu taj se zahtjev označava kao udar na stabilnost države, odnosno hrvatska samouprava može rezultirati samo raspadom BiH. U javnom diskursu takav zahtjev ima isključivo status destruktivnog političkog ponašanja. Kimlycka u tako artikuliranom stajalištu vidi tipično liberalno protivljenje tom pravu izraženo jezikom stabilnosti, a ne slobode i pravednosti. On doduše tvrdi da politizacija razlika u etničkom i nacionalnom identitetu, mogu postati prepreka široj solidarnosti, ali isto tako kolektivna prava drži sukladnima dugoročnim zahtjevima stabilne liberalne demokracije, uključujući i zahtjev za zajednički građanski identitet koji može odrediti onu razinu skrbi, uvažavanja i žrtve koje demokracija zahtjeva. No, valja se složiti kako nije posve jednostavno označiti siguran temelj za solidarnost u multinacionalnim državama. Usto, postoje potencijalne opasnosti koje mogu prouzročiti zahtjevi za samoupravom, odnosno nije zanemariv i destabilizirajući učinak takvih zahtjeva. Destabilizirajući zbog toga jer težnja za samoupravom nosi sa sobom i distanciranost od šire zajednice. To je zapravo ključni argument kojim bošnjačka politička elita osporava hrvatske zahtjeve za pokretanjem razgovora o dosadašnjim prijedlozima konstitucionalne reforme BiH. U zahtjevima za samoupravom Kimlycka vidi svojevrsan znak kako se u određenom slučaju može govoriti o postojanju više političkih zajednica, te kako je autoritet šire države slabiji u odnosu na autoritet sastavnih nacionalnih zajednica. Međutim, unatoč izazovu i potencijalnim dezintegracijskim opasnostima samouprave, on se ipak opredjeljuje za samoupravu smatrajući kako demokracija kao vladavina naroda nema alternativu, pa tako valja poštivati težnje za samoupravom i nije problem ukoliko se vlastita politička zajednica doživljava kao primarna, a vrijednost i autoritet šire federacije derivatnim. U multinacionalnim državama nametanje građanskog statusa zapravo ugrožava te vrline i povećava

opasnosti od potencijalnih konflikata. Manjine koje sebe doživljavaju posebnim nacijama ne mogu izbrisati takvu samopercepciju te je najsvrsishodnije udovoljiti zahtjevima za samoupravom (Kymlicka, 2003.).

Autonomija manjinske zajednice i federalizacija također su predmet konsocijativnih teorija. Manjina je samoj sebi vlast u pitanjima koja se isključivo tiču manjine, no i ovdje govorimo o latentnoj napetosti između segmenata i središnjih institucija. Ta napetost svakako je tim manja što je jasnije artikuliran zajednički interes i sustav vrijednosti koji dijele svi segmenti, tako da o zajedničkim pitanjima moraju odlučivati zajednički, a utjecaj im po mogućnosti mora biti proporcionalan (Lijphart, 1992.). Sva ostala pitanja mogu se prepustiti segmentima, a Lijphart ističe kako svi konsocijativni modeli pluralna društva na početku čine još pluralnijima. Valja, dakle, priznati da su rascjepi nastali na temelju izraženih posebnosti i određenog sustava vrijednosti, i vidjeti je li moguće sve segmente uključiti u predani rad na stabiliziranju demokratskog političkog poretka. Lijphart se zalaže za načelo federalizma ističući kako u tom slučaju teritorijalnost¹⁰ ne treba predstavljati ključni zahtjev niti se načelo teritorijalnosti nudi kao spasonosna formula. Zalaže se za federalizam na temelju personalnog načela, posebice kada su segmenti geografski previše isprepleteni¹¹. Teritorijalizacija segmenata ima svojih prednosti, posebno u slučaju prebacivanja vladinih i administrativnih dužnosti na teritorijalno zaokružene segmente. To je jednostavniji model u odnosu na prebacivanje ovlasti na neteritorijalne segmente, međutim, autonomija je kompatibilna s oba pristupa.

Kao i Kimlycka, Lijphart također uzima u obzir negativne posljedice zahtjeva za autonomijom. Vidi ga i kao mogući uvod u raspad države u pluralnom društvu. Međutim to nije dostatan argument u prilog tezi o odustajanju od konsocijacijskog modela. Dakle mnogo toga ovisi o samoj želji za autonomijom, odnosno odcjepljenjem i političkim „dobitkom“ u slučaju sprječavanja takvih tendencija. Središnja država ponaša se racionalno i ne dvoji čak i oko upotrebe sile da bi to spriječila, ali u većini slučajeva može se govoriti o odgađanju ili privremenom potiskivanju takvih težnji. Dobar je primjer raspad Jugoslavije i hrvatsko osamostaljenje. Naime, pokazalo se da ni autoritarni režim ne može poništiti težnju za samostalnošću. U promijenjenim povijesnim okolnostima u značajnoj se mjeri oslobodila nacionalna energija pa se usprkos vojnoj agresiji i ogromnim žrtvama došlo do tog cilja. Dakle, nemoguće je spriječiti raspad države uvođenjem unitarističkog i centraliziranog sustava demokracije, ukoliko su te

¹⁰ Kao jedan od važnih argumenata protiv federalizacije BiH ističe se i taj, odnosno da bi u neakvoj hrvatskoj samoupravi, veliki broj bosanskohercegovačkih Hrvata ostao izvan te teritorijalne jedinice.

¹¹ Lijphart uzima za primjer Austriju koja je formalno federalna republika, ali autonomija segmenata nije teritorijalna.

težnje doista snažne¹², a raspad jedne države ne mora nužno značiti nepoželjan ishod napetosti pluralnoga društva. Raspad jedne državne zajednice kao svojevrsan prirodni tijek nemogućnosti održavanja stanja u kojem se svi ne osjećaju komforno može imati razumljivu konotaciju jedino ako se u prvi plan postavi značenje demokratskog legitimiteta. Lijphart ne vjeruje da se pluralnost nekog društva može ublažiti asimilacijom, iako ostavlja mogućnost takvog rješavanja sporova. Smatra da je konsocijacijski model dobra osnova za izgradnju stabilnog i demokratskog društva i ako ovakav pristup ne može rezultirati dobrim i prihvatljivim rješenjem, jedinu preostalu logičnu mogućnost smanjivanja pluralnosti vidi razdiobom države na dvije ili više zasebnih homogenih država (Lijphart, 1992.).

U prethodnom pregledu glavnih postavki liberalnih teoretičara, bez obzira je li riječ o onima koji u pojedincu građaninu i demokratskoj proceduri vide okosnicu stvaranja stabilne političke zajednice, ili drugih koji smatraju da se kulturalnim, identitetskim i nacionalnim razlikama mora pristupati s punim uvažavanjem ukoliko se želi izgraditi stabilan demokratski poredak, vidljivi su dijelovi koji nisu nužno fundirani u sferi racionalnog. Naime, analize pojmova kao što je identitet i jesu li nacije izmišljene ili stvarne socijalne konstrukcije, često se bave kolektivnim osjećajima, a ovi nerijetko nisu do kraja racionalni, a mogu imati snažan utjecaj na političko djelovanje. Mnoga pojmovna određenja izmiču znanstvenopozitivističkim definicijama i svoje značenje crpe iz određenog povijesnog konteksta. Prema dosadašnjem razvoju događaja valja zaključiti kako je Dejtonski sporazum u BiH uspostavio ono što Lijphart zove „negativnim“ mirom, odnosno sporazumom koji je razdvojio dojučerašnje ratne neprijatelje koji svoje političko mirnodopsko suparništvo nisu uspjeli pretvoriti u zajedničku viziju integriranog i pravednog društva.

U mjesecu rujnu još 2003. godine pri Centru za sigurnosne studije u Sarajevu, sastavljena je ekspertna skupina od po pet neovisnih predstavnika iz redova triju konstitutivnih naroda, koja je imala zadaću pripremiti tekst novog ustava za Bosnu i Hercegovinu. U okviru projekta naslovljena „Dijalog o Ustavu BiH“. Namjera je bila da se otvorenim dijalogom usuglasi tekst novog ustava, koji bi nakon toga bio dostavljen mjerodavnim tijelima i svim političkim strankama na daljnji postupak. Jednogodišnji rad rezultirao je kristaliziranjem četiri modela za koja je trebalo pribaviti mišljenja relevantnih političkih stranaka, kao i građana BiH. Sve te modele analizirao je dr. B. Žepić (Žepić 2000.); a) model jednostavne građanske države, b) model regionalizirane građanske države, c)

¹² Lijphart kritizira Erica A. Nordlingera koji se protivio federalizmu i autonomiji općenito u strahu od poticanja na raspad države. Nordlinger je zastupao tezu da svaka autonomija dovodi do još snažnijih zahtjeva za još više autonomije, te ukoliko se ti zahtjevi odbiju logičan je slijed poticanje na odvajanje i raspad dotične države, u krajnjoj liniji i građanski rat.

model triju republika, d) model kantonalne države. Međutim, već na prvom koraku na putu ustavnih promjena zapelo se kod prvog članka budućeg ustava, kojim treba urediti karakter buduće države i oblik državnog ustrojstva. Kompromis se ustvrdio oko potrebe da u državi treba uspostaviti tri razine vlasti, koje su ujedno i dovoljne. Prva i treća, općina i država nisu bile sporne, međutim, nepremostiv je problem bio srednja razina vlasti. Uviđajući da su stajališta posve suprotstavljena i nepomirljiva, Žepić, kao član ove skupine, pokušao je kompromisnim rješenjem: BiH – ustavna konfederacija, sastavljena od tri regionalne, multinacionalne, teritorijalno nekompaktne republike. Iako je na stručnoj razini ovaj prijedlog dobio niz priznanja, naišao je na kategorično odbijanje bošnjačke politike, prešutno distanciranje srpske, i šutnju hrvatske politike. Kada je riječ o etnonacionalističkom diskursu kao glavnoj prepreci konstruktivnim razgovorima o ustavnoj reformi BiH, Žepić je blizak Čurkovom stajalištu i smatra da nacionalisti iz redova sva tri naroda vode sebičnu politiku i zapravo rade na razbijanju države, čak kada se zaklinju u njezin integritet. On smatra da vodstva triju nacionalnih stranaka nemaju snage oduprijeti se nacionalistima i na taj način prekinuti status quo što znači da dejtonska BiH zapravo znači međunarodni protektorat. Naziva to stanjem u kojem jedni neće BiH za svoju republiku, a niti daju republike drugima. Nacionalisti misle kako vrijeme radi za njih, pa tako radikalni Srbi nastoje stabilizirati RS do one razine autonomnosti koja će im omogućiti pripajanje matičnom narodu i državi Srbiji. Takvo ponašanje ide na ruku i hrvatskim nacionalistima koji rješenje hrvatskog pitanja vide isključivo u pripojenju RH. No, hrvatski nacionalizam je nakon suđenja hrvatskoj samoupravi izgubio svoj operativni naboj, te je taj diskurs gotovo potpuno potisnut iz javnog prostora, ali je uvijek djelotvoran kao metafora u kojoj se hrvatski nacionalni interesi u BiH mogu prikazati kao „razbijanje“, „secesija“ itd. Bošnjaci unitarizaciju zemlje vide kao poželjan konstitucionalni model budući da on vodi prema krajnjem cilju državi naciji, pa se takva ideja u pravilu podupire argumentacijom o nužnosti stvaranja „bosanske nacije“, „bosanskog jezika“. Uzor je model definiranja bosanske nacije prema europskom modelu države nacije, te čekati da bosanskohercegovačka država obavi svoj dio posla, odnosno da potakne proces, ne samo izgradnje države, nego i transformaciju u bosansku (političku) nacionalnu svijest.

Ipak, bez obzira na tmurnu bosanskohercegovačku stvarnost i dalje je aktualno pitanje – je li Bosna i Hercegovina moguća kao politička zajednica identitetski različitih segmenata, odnosno gdje valja tražiti mehanizme pravednog i demokratskog integriranja tri političke zajednice u dvoentitetskoj državi.

Politički mitovi i kolektivni identitet u funkciji integracije BiH

Bosna i Hercegovina kao postkomunistička država u kojoj je višegodišnji rat prouzročio razne oblike frustracija, daleko je od definiranja zajedničkog kolektivnog identiteta, uspostave političkog legitimiteta, tržišne ekonomije i socijalne pravde. Kao i u prethodnom poglavlju, polazi se od liberalnih teorija društvenog ugovora u objašnjavanju izgradnje zajedničkog kolektivnog identiteta i konstituiranja političke zajednice. Kako preko pojedinca dolaze do formiranja zajedništva, klasični liberali funkcioniranje takve zajednice promatraju u odnosima političke moći i svega onoga što prethodi stjecanju te moći kao glavnoj upravljačkoj poluzi.

Politički konsenzus je složenija, višedimenzionalna forma neophodna u izgradnji zajedništva. Na prvoj razini nužno je postići suglasnost izvan polja političkog takmičenja, odnosno stranačke utakmice. Tek nakon toga može se osigurati miroljubivo okruženje za stjecanje političke moći (Fraenkel, 1960.). Fraenkel to naziva neupitni temeljni konsenzus i pluralizirani proceduralni konsenzus koji je mehanizam osiguravanja fer borbe za političku moć i pripada političkoj kompeticiji ključnih političkih aktera. Bez temeljne suglasnosti, koja nije u sferi političke borbe, ne možemo govoriti o pretpostavkama stabilne reprodukcije političke moći.

Postkomunistička društva tek trebaju redefinirati temelje političkog zajedništva. Kolektivni politički identitet političke zajednice je prvo javno dobro i temeljni uvjet stabilne reprodukcije poretka (Podunavac, 2008.). U dobro uređenim stabilnim tipovima političkih poredaka, koji jesu ili su blizu normativnom idealu konstitucionalne demokracije, legitimnost, blagostanje i kolektivni identitet moraju egzistirati u svojevrsnoj ravnoteži. Postsocijalistička društva karakterizira potreba za redefiniranjem kolektivnog političkog identiteta, međutim, nakon pada starih režima i rata, pitanje konstitucionalizacije onih težnji temeljem kojih je smjenjivan prethodni režim jest glavna karakteristika političkih procesa. Podunavac tvrdi da se u tom polju događaju najveće napetosti. Konstitucionalizacija poretka nakon dubokih promjena predmet je ozbiljnih i teških sporova u političkoj i konstitucionalnoj teoriji (Podunavac, 2008.). O tome su svoje mišljenje dali teoretičari kao što su Schmitt, Heller i Rolws, ističući kako uspostavljanje novog poretka prati teret prevratničke energije. Analizirajući prilike u Srbiji nakon pada Miloševićevog režima, Podunavac kaže kako tamošnje društvo karakterizira tzv. vajmarsko stanje, odnosno niski učinci pretpolitičkog ujedinjavanja, razarajuća svojstva postdiktatorske političke memorije, nepovjerenje nekih političkih aktera u ustavnu

demokraciju i prizivanje autoritarnih solucija i niska mobilizirajuća svojstva konstrukcijskog oblikovanja fundamentalnih suglasnosti.

Bosna i Hercegovina je stiješnjena etničkim podjelama, lošim gospodarskim prilikama i reflektira sve karakteristike „vajmarskog stanja“. Stoga smo mišljenja kako (ne)mogućnost konstituiranja političke zajednice u BiH treba tražiti postratnom traumatičnom lutanju u potrazi za nepolitičkom fundamentalnom suglasnošću. Negiranje postojećih podjela i različitih razumijevanja državnog uređenja, i rješavajući sve napetosti pozivanjem na „punu primjenu dejtonskih načela“ zapravo samo produbljuje postojeće razlike. Moderna država mora imati svima zajedničko uvjerenje da njezini podanici priznaju jedni druge kao članove političke zajednice te da istodobno priznaju državu kao vlastitu političku organizaciju. Izgradnja temeljnog konsenzusa u okviru jednog društva kao jedinog neupitnog polja koje je izvan političke borbe, uvjet je da se politika unutar tog društva može oblikovati kao polje mirnog, miroljubivog razrješenja konflikta (Podunavac, 2008.). Dakle, ustav je suštinska forma normativne integracije poretka nakon propadanja starog režima, a oblikovanje zajedničkog kolektivnog identiteta osnovno jezgro konsenzusa. Ustav je tako definiran kao normativni okvir koji omogućava etabliranje kolektivnog identiteta, konstitucionalizaciju političke vlasti i obranu od populističkih efekata demokracije.

Bosanskohercegovačko političko društvo živi u stanju permanentnog sukoba zbog nemogućnosti da odgovori na pitanje o kolektivnom identitetu. Temelji li se na pretpolitičkom jedinstvu njezinih članova ili konsenzusu o univerzalnim moralnim i političkim vrijednostima. Sporazum o fundamentima glavni je preduvjet stabilne i dobro uređene zajednice i zajedničkog života i, koliko god bio turbulentan, mora proizvesti makar i najmanju supstancu na osnovi koje se vrednuje vlastiti identitet i međusobni odnosi. Taj dio političke memorije koji je integriran u kolektivni identitet zajednice i koji svi unutar te zajednice prepoznaju kao svoj, Podunavac naziva osnivački mit, i smatra da svaki politički mit ima cjelovitu i precizno izgrađenu sliku kolektivne budućnosti. Osnivački mit je tako sredstvo kako bi se povratio poremećeni identitet u stanja dubokih društvenih kriza.

U okviru mitske priče mogu se, barem prividno sakriti interesi koji postoje u svakom društvu te pokazati kako je naposljetku unatoč tome među građanima moguće postići suglasnost o temeljnim demokratskim vrijednostima (Cipek, 2012.). Štoviše, nema niti jedne političke zajednice bez političkih mitova, odnosno ako mitovi izostanu u nekom političkom poretku, nastaje problem njegove političke legitimacije, a sam poredak uza sav institucionalni inženjering nije u stanju proizvesti vlastiti demos. Upravo je demitologizacija jedan od „najautentičnijih“ alata kritičara nacionalizama svih vrsta. Cipek uočava kako izmišljanje i dekonstrukcija, oslonjeni na patos zajedništva, ometaju napredak

i označeni su kao retrogradni procesi. Ne bi trebalo posve isključiti i negativne učinke određenih mitskih konstrukcija koje se cementiraju u javnom diskursu, no ipak je riječ o složenom procesu koji i ne bi ga trebalo olako simplificirati. Što određeni politički mit doista i znači, može se vidjeti tek kada bude vidljivo na što potiče, na kakvo političko djelovanje i tko se s njime i u koju svrhu služi, te osobito kakav tip novog morala može proizvesti (Cipek, 2012.).

U BiH tri političke zajednice imaju i tri različite interpretacije povijesnih zbivanja, uglavnom posve suprotstavljene te je nerealno očekivati uspostavljanje svima prihvatljivog mita koji bi išao u pravcu usklađivanja različitih gledišta. Osim toga, kao i u slučaju političkog odlučivanja, manjinska zajednica nalazi se u neravnopravnom položaju. Dekonstruktivni instrumentarij većinske zajednice koja jedan takav mit doživljava negativno, ima znatno veću snagu, budući da ima mogućnost snažnijeg utjecaja na javno mišljenje. Lako je aktivirati sve one mehanizme koji manjinski mit ili povijesni diskurs označavaju kao tendenciozno i zlonamjerno izmišljanje, zbog čega onda nije moguće konstituiranje političke zajednice. Tu u prvom redu mislimo na razne oblike informacijskih strategija većinske zajednice kojima reinterpretiraju ili čak potpuno potiru vrijednosti manjine. Upravo je to bio slučaj s bosanskohercegovačkim Hrvatima čiji su zahtjevi za federalizacijom preko bošnjačkih informacijskih strategija ostali trajno etiketirani kao „razbijanje BiH“¹³, a svaki pokušaj razgovora o nacionalnim posebnostima kao nacionalistička netrpeljivost prema građanskoj BiH. U informacijskom prostoru se formira javno znanje na koje mogu djelovati različite informacijske strategije nastojeći osigurati svoju nadmoć diskreditirajući suprotnu stranu. Zato je informacijski prostor saturiran informacijama, poluinformacijama, dezinformacijama. Sve te vrste informacija oblikuju javno znanje, a ono je mješavina, istina, poluistina i laži (Tuđman, 2005.). Pitanje budućnosti Hrvata u BiH, kao i njihove uloge u konstituiranja političke zajednice, važno je istrgnuti iz polja informacijskih konfrontacija i inzistirati na produbljenu društveno-humanističkog analitičkog konteksta. Pitanje sposobnosti adekvatnog odgovora na difamacijske informatičke strategije otvara jednu novu i posebnu temu.

Cipek ističe kako svaki djelotvorni liberalno-demokratski poredak nastoji uskladiti dva načela – nacionalno, odnosno građansko, koje jamči solidarnost u zajednici, a oblikuje se na osnovi političkog mita i liberalno, koje jamči da svi građani koji se nađu u poziciji manjine budu zaštićeni. Politički mit, prema njemu vrši tri ključne funkcije u uspostavljanju političkog demokratskog poretka

¹³ O ovoj temi vidjeti „Istina o Bosni i Hercegovini – dokumenti 1991.-1995.“, prof. dr. Miroslava Tuđmana koja sadrži sve ključne odrednice službene politike Republike Hrvatske kao i politike bosanskohercegovačkih Hrvata prema složenom pitanju osamostaljenja Bosne i Hercegovine, odnosno raspada jugoslavenske federacije.

– oblikovanje smisla, integraciju i legitimaciju. Demokracija je stoga politički poredak koji ne ovisi isključivo o konfrontacijama stajališta, već mu snagu daje kolektivno prihvaćanje određenih zajedničkih vrijednosti i svakako međusobna solidarnost.

U tom smislu zanimljiva je ideja o ZAVNOBIH-u kao racionalnom temelju nove bosanskohercegovačke državnosti. Naime, tu se platformu drži u oštroj suprotnosti s vladajućim etnonacionalističkim politikama koje svaki javni nastup etnički kodificiraju i gdje politička relevantnost građanina počinje i završava na njegovom članstvu u onoj ili onoj etničkoj grupi, što građansku inicijativu duboko obesmišljava (Mujkić, 2010.). Problematična je, međutim, legitimacijska osnova u deklaracijama ZAVNOBIH-a, koje BiH označavaju kao ni Srpsku, ni Hrvatsku, ni Bošnjačku, nego kao i Srpsku, i Hrvatsku i Bošnjačku, ma koliko je „nadograđivali“ građanskim liberalizmom. Tadašnja bosanskohercegovačka „državnost“ počivala je na jednopartijskoj diktaturi i potiskivanju izvornih identiteta, a novi nije bio produkt samoizgradnje ili nepolitičkog konsenzusa, već je oktroiran mit o drugu Titu i bratstvu i jedinstvu. Mujkić je svjestan toga pa nastoji osuvremeniti kontekst ZAVNOBIH-a. Ipak, zaključuje kako nacionalne posebnosti nije moguće izbrisati te da građanski individualizam lako može prerasti u nadnacionalno, a da se nadnacionalno identificiranje u pravilu pretvara u mehanizam dominacije većinske ili najmoćnije društvene formacije. Tu proturiječnost razrješava tvrdnjom kako se BiH nalazi u pretpolitičkom stanju utemeljenom na egoističnim preferencijama etnopolitičkih poduzetnika, u kojem su građani nakon što im je obesmišljena svaka mogućnost političke artikulacije kao građanina, stjerani u kut, odnosno u „etnički skrojeni zatvor“ u kojem je jedini individualizam ustvari egoizam. Njegov je zaključak kako povijest BiH od 1943. do 1990. godine ipak pokazuje da je moguće govoriti o političkom identitetu koji počiva izvan zadanih okvira etničkih identiteta. Kao ključni remetilački faktor pojavljuju etnopolitičke matrice, najčešće izvan same BiH, što je osnova uvriježene metafore inspirirane klasičnim liberalnim teorijama, kako su nacionalne posebnosti ukoliko ih ne ukroti kakva vanjska sila, same po sebi glavni krivac nemogućnosti uspostavljanja političke zajednice. Međutim, zalaganje za stari politički mit kojeg je raspršila ideja demokracije kao optimalnog političkog poretka, ili neuspjelim pokušajima osuvremenjavanja uvođenjem načela građanstva, ne može izaći iz okvira borbe za uspostavljanje snažnije socijalne pravde i ne može doprinijeti konstituiranju političke zajednice.

Važno je, pri tom skrenuti pozornost na još jedan od uvriježenih selektivnih mitova u javnom diskursu, a to je da u suvremenoj BiH politički život nije poznao nacionalne i konfesionalne razlike, odnosno kako one nisu bitno utjecale na političko organiziranje. To naprosto nije točno. Naime, s obzirom na vjerski, nacionalni i socijalni karakter BiH, primjerice za vrijeme austrougarske

vladavine, izborni sustav skrojen je tako da su političke stranke svoju organizacijsku strukturu temelje na konfesionalnim i nacionalnim razlikama (Saračević, 2012.). U novoj državi Kraljevini SHS, u BiH se izborni sustav i političke stranke i dalje se vode prema konfesionalnim i nacionalnim pripadnostima. Valja napomenuti da političke stranke koje su sudjelovale u radu Narodne skupštine u ovom razdoblju nisu mogle usuglasiti zajednički blok interesa za sve narode BiH, nego su predstavljale pojedinačne, nacionalne i konfesionalne interese, dalje podijeljene prema socijalnom statusu. Inicijativa za stvaranje međukonfesionalnog stranačkog bloka za predstavljanje stranaka BiH je propala i odlučeno je da se političke stranke organiziraju prema konfesionalno-nacionalnim načelima. Tadašnja Jugoslavenska demokratska stranka nije doživjela značajniji uspjeh i popularnost, jer nije pokazala osjetljivost za posebnosti naroda i pokrajina u novonastaloj multikulturalnoj jugoslavenskoj zajednici. Razlog tome je nastojanje kako bi se povijesne i identitetske razlike maksimalno relativizirale, a ove su upravo u BiH bile najizraženije. Dakle, uvid u povijesni razvoj suvremenog parlamentarizma u BiH ukazuje na činjenicu da je cijelo vrijeme prevladavala tendencija da se političke stranke i interesi organiziraju po etničkim i konfesionalnim linijama, osim u razdoblju kada je BiH bila u sastavu SFRJ, odnosno u razdoblju jednopartijskog sustava. (Saračević, 2012.).

Procesi demokratske tranzicije potvrdili da je integracija građana u političku zajednicu i demokratski poredak moguć uz pomoć onog političkog mita koji je sposoban raznolika događanja i tumačenja prošlosti povezati u jedinstvenu smislenu priču (Cipek, 2012.). Mit stoga ima funkciju nadilaženja onih proživljenih povijesnih prijevora, odnosno zadaća mu je pronaći onaj dio koji je nabijen integracijskom snagom koja može poslužiti izgradnji zajedničkog identiteta. Nedvojbeno je riječ o složenom procesu u kojem sudjeluju politički mitovi, kolektivna i pojedinačna sjećanja, historiografija i politika, koji se međusobno prožimajući tvore „povijesnu svijest“.

S obzirom da smo u potrazi za kolektivnim sadržajem koji bi mogao uputiti tri naroda u BiH na konsenzus i izgradnju političke zajednice, nužno se zapitati, jesu li tri identitetske osnove toliko međusobno suprotstavljena da je njezina uspostava nemoguća? Zašto čak i politički lideri najjače bošnjačke nacionalne stranke SDA o identitetima govore kao o navođenju vode na mlin jednog fluidnog metafizičkog polja koje građanski princip naprosto mora potisnuti. Kako nacije nisu izmišljene tvorevine, tako i nacionalni identiteti nisu izmišljotine, samo zato što ih se može upregnuti u antagoniziranje „onog drugog“. Danas u vrijeme postmoderne i zahuktale globalizacije identiteti se množe i razlikuju od nekadašnje jednostavnije, šire samoidentifikacije. Zanimljiva je slikovita distinkcija koja s jedne strane prepoznaje upornog i predanog „hodočasnika“ moderne, koji ide prema jasno

zacrtnom cilju. Život se poima kao hodočašće gdje je kretanje smisao jer slijedi zadovoljstvo koje donosi ispunjenje cilja. S druge strane postmoderna ne priznaje hodočasnika, ne priznaje ni put ni cilj. Prevladava ludistička predodžba svijeta i smisla života, izbjegavanje obveza i lojalnosti. Mudrost je isključivo u sadašnjem trenutku, izbjegava se čvrsto usidreni identitet. Suština postmoderne životne strategije svodi se na izbjegavanje fiksiranja, a snažniji identitetski osjećaj poima se kao slabost i teret. „Hodočasnik“ se prometnuo „skitnicu“. (Bauman u Krstić, 2010.). Međutim, na identitetskoj kompleksnosti i važnosti insistiraju teoretičari koji se protive ludističkoj skitnji koncentriranoj isključivo na sadašnjost. Identitet pojedinca nikada nije jednodimenzionalan i bilo da je riječ o pojedincu ili zajednici, ne može se svesti na samo jedan vid života (De Benoist, 2014.). Naš identitet obuhvaća dijelove koji su naslijeđeni i dijelove koji sami biramo. De Benoist tako govori o nacionalnom identitetu, jezičnom identitetu, političkom identitetu, kulturnom identitetu, etničkom identitetu, seksualnom identitetu, profesionalnom identitetu. Dakle, identitet je ono što daje smisao životu, a život nikada nije individualne naravi, identitet ima i društvenu dimenziju. Grupa ili zajednica uvijek dodjeljuju pojedincu dio identiteta, bilo kroz povijest, jezik ili institucije. To znači da pojedinac nikada ne može izgraditi svoj identitet kao izolirani pustinjač već je nužan susret s drugim identitetima, što mu daje dominantno dijaloški karakter. Identitet je, uz to što ima diferencijacijski naboj, utoliko antagonizirajući (Kalanj, 2010.). U tome se prepoznaje dominacija manipulativne koncepcije za kojom se poseže kada uzmanjka sadržajna argumentacija za obranu vlastitih interesa. Identitet je diskurzivno pribježište za nove kanonizirajuće rekonstrukcije ili revizije povijesti, za rastakanje društvene sadašnjosti i za oblikovanje društvene budućnosti koja počiva na pretpostavkama najrazličitijih, teško uskladivih identitetskih strategija i fragmentacija. Govoreći o identitetu kao pojmovnom konstrukt, tvrdi Kalanj, identitetske strategije i fragmentacije narušavaju neku ustaljenu strukturu ili sliku nekog društva. No, kada se govori o identitetu kao formi individualne i društvene egzistencije, tada je identitet ono što „ja“ ili „mi“ mislimo o sebi ili o drugima ili što drugi misle o nama, pa se identitet javlja kao temeljna, primordijalna kategorija ljudskog društva.

Nema dvojbe da društvenost, a samim tim i dijaloški karakter ne dopuštaju relativizaciju tako važnog pitanja kao što je identitet, unatoč njegovoj složenosti i mogućoj izgradnji strategije negiranja različitosti umjesto primarnog zahtjeva za priznanjem. De Benoist to opisuje kako je i „onaj drugi“ dio mog identiteta, jer „onaj drugi“ meni omogućuje da zamislim i ostvarim sebe. To je dakako u suprotnosti s postmodernističkim „skitalačkim“ individualizmom, koji naslonjen na egoistične interese vodi prema dubokim društvenim krizama i postupnom nestanku osjećaja solidarnosti.

U konačnici ovdje je riječ o samoj biti demokracije. Tako i Charles Taylor „onog drugog“ definira kao dio vlastitog unutarnjeg identiteta te se grupa kao i pojedinac moraju suočiti s onim „bitnim drugim“ što je preduvjet konstruktivnog demokratskog dijaloga, dok je sama demokracija neupitna vrijednost koju svi građani moraju ugraditi u svoj identitet. Demokracija se izvodi iz moralnih načela jer jedino tako može postati vrijednost svih građana na temelju koje se stvara želja za sudjelovanjem u političkom životu. De Benoist je kritički nastrojen prema logici kapitala. Smatra da s kapitalističkog motrišta svjetsko tržište postavlja prirodne okvire za globalno građanstvo. Neograničeni ekonomski rast i neograničena potrošnja tako ugrožavaju identitete. Taylor se također suprotstavlja globalnoj ekonomskoj logici i globalnom građanstvu označavajući patriotizam kao važnu građansku vrlinu kojom se moguće suprotstaviti ugrožavanju identiteta. Riječ je zapravo o krajnjoj sumnji prema mogućnosti razvoja demokracije u globalnom društvu unificiranih identiteta vođenim ekonomskom logikom.

U kontekstu identitetske različitosti i zagovaranja modela federalizacije, već je istaknuto kako se takva politička solucija u javnom diskursu uvijek pojavljuje u svojoj okrnjenoj formi. Isključivo kao uvriježena metafora ili meta informacijskog „ratovanja“, odnosno kao „razgradnja bosanskohercegovačke države“¹⁴. Federalizacija, međutim, nema previše smisla bez reformiranja središnjih državnih institucija koje trenutačno dominantno funkcioniraju prema etničkom načelu. Vijeće ministara i Parlamentarna skupština BiH moraju obavljati funkciju državnih institucija koje će odražavati volju svih građana, a ne entitetskih većina. Upravo te institucije imaju važnu ulogu u sprječavanju mogućih negativnih posljedica društvene segmentacije.

Sustav u BiH je takav da se izvršna vlast, odnosno Vijeće ministara (nositelj izvršne vlasti zajedno s Predsjedništvom BiH) konstituira na temelju partnerskog odnosa i teritorijalne zastupljenosti i jednakosti konstitutivnih naroda, a ne na osnovu usuglašanih programskih platformi izbornih koalicija. Problem uspostave odgovarajućih korelacija između parlamentarne većine i članova kabineta predstavlja ograničenje u funkcioniranju državne vlasti. Naime, iako je Vijeće ministara predlagač najvećeg broja zakona koji se usvoje u Parlamentarnoj skupštini BiH, indikativno je, kaže Saračević, da je VM BiH predlagač većeg broja zakona koji se odbiju u PS BiH. Neusvajanje većeg broja zakona koje predloži VM ukazuje na slabu funkcionalnost

¹⁴ O prijedlogu federalizacije nedavno se oglasila i vodeća bošnjačka stranka SDA, reagirajući na izvješće EU o BiH. Tako se ističe da federalizam znači uvod u daljnje etničke podjele koja nije ostvarena ni ratnim sredstvima. Za SDA je neprihvatljivo da Rezolucija sadrži bilo kakve formulacije koje prizivaju nove etničke i teritorijalne podjele, kao što je pojam – federalizam ili isticanje etničkog principa na uštrp građanskog. (31. siječnja dnevnik.ba)

sustava i koordinaciju vladajućih struktura vlasti. Kapacitet državnog parlamenta u funkcioniranju kao zakonodavnog organa u pogledu pitanja koja su bila od suštinskog interesa za razvoj države BiH, se u dosadašnjem radu pokazao slabim, jer je veliki broj takvih odluka i zakona morao nametnuti visoki predstavnik, kako bi se prebrodile parlamentarne blokade do kojih dolazi zbog nemogućnosti postizanja konsenzusa o osnovnim pitanjima unutrašnje i vanjske politike. Saračević dobro zaključuje da ovakvo funkcioniranje s aspekta legitimiteta predstavničke demokratije nije održivo, jer se oslanja na vanjski izvor autoriteta, a ne na legitimno izabrane predstavnike vlasti. Funkcionalnost i efikasnost rada parlamenta počivaju na principima etnoteritorijalne zastupljenosti i direktan su odraz entitetskih politika prema državnoj zajednici.

Parlamentarna skupština BiH se sastoji od dva doma, Predstavničkog i Doma naroda¹⁵. U Predstavnički dom zastupnici se biraju direktnim putem prema entitetskom prebivalištu, a u Dom naroda entitetski parlamenti delegiraju predstavnike tri konstitutivna naroda. Sastav PS BiH uvjetovan je etnoteritorijalnom strukturom, i shodno tome uvedena je zaštita entitetskih interesa kroz mogućnost blokade zakona tzv. entitetskim glasanjem. Ovo za posljedicu ima sve veći broj predloženih zakona koji su odbijeni u PS BiH zbog nedavanja suglasnosti jednog od entiteta i to najčešće od starne RS-a. Manje strukturne jedinice su stvarni nosioci državnih nadležnosti. Ključno je pitanje – zašto se entitetski interesi već zastupljeni u pripadajućim entitetskim parlamentima ponovno štite u državnom parlamentu, a opći interesi građana BiH ne iako je to jedino pravo mjesto gdje bi trebali biti zastupljeni. Osnovne nadležnosti državnog parlamenta su ograničene u smislu donošenja državnog zakonodavstva i u najvećoj mjeri je zakonodavac zadržao one funkcije koje su neophodne za minimalno održanje državnog suvereniteta. Međutim, točka e) ostavlja mogućnost da se zakonodavna uloga parlamenta proširi, tj. da evoluirao ovisno od potencijalnog zajedničkog dogovora entiteta u pogledu prijenosa nadležnosti iz određenih oblasti. Saračević zaključuje kako i te odredbe reflektiraju ponavljajući princip tranzitivne legitimnosti na kojem je koncipiran ustav i koji je također rezultirao tranzitivnim državnim institucijama čiji kontinuitet i funkcionalnost ovise o volji entitetskih političkih elita.

Zaključak

Hipotezu o Bosni i Hercegovini kao nedovršenoj državi i podijeljenom društvu, bez naznaka kako bi se uskoro mogao postići temeljni konsenzus predstavnika tri naroda o zajedničkim vrijednostima kao legitimacijskoj osnovi demokratskog političkog

¹⁵ Detaljnije vidjeti u studiji Parlamentarizam u BiH, autorice Nermine Saračević u izdanju Sarajevskog otvorenog centra i Fondacije Fridrich Ebert Stifthing iz 2012. Godine.

poretka, nije moguće opovrgavati ukazivanjem na etnonacionalističke politike najznačajnijih političkih stranaka, a prevladavanje takvog stanja zazivati poštivanjem načela građanstva, što je ključni bošnjački argument u suprotstavljanju razgovorima o ustavnoj reformi. Također, nemoguće je doći do prihvatljivog rješenja ni srpskom čvrstom obranom entitetske paradržavnosti. Bosanskohercegovački Hrvati pokazuju se kao najveći postdejtonski gubitnici, budući da u entitetskom parlamentu teško mogu utjecati na donošenje političkih odluka i preostaje im samo načelo veta na odluke od vitalnog nacionalnog interesa. U takvom neravnopravnom položaju i interpretacija vitalnog nacionalnog interesa u pravilu se odvija u uvjetima stalne napetosti. Nacionalne i konfesionalne podjele u BiH povijesno su ukorijenjene i ne treba im pridavati normativistički karakter, već je prihvatiti kao činjenicu i tek u međusobnom dijalogu može se vidjeti je li presudna kada je riječ o nemogućnosti uspostave političke zajednice kao ključnog uvjeta funkcioniranja političkog sustava. Dakle, posve je razvidno kako u BiH trenutačno egzistiraju tri zasebne političke zajednice kao i tri različita viđenja razvoja demokracije koja se ne može uspješno razvijati bez državnog uređenja koje će biti prihvatljivo svim konstitutivnim narodima. Nadalje, uvažavajući potencijalnu opasnost od daljnje dezintegracije, nema znanstvenih argumenata kako bi koncept federalizacije udaljio višetničku BiH od uspostave političke zajednice, već se uglavnom u javnom prostoru „ratuje“ uvriježenim metaforama i dezinformacijama. Štoviše, mišljenja smo, ukoliko postoji mogućnost konstitucije legitimne političke zajednice, onda je federalizacija uz jačanje državnih institucija, jedini put prema integraciji. Grupni identiteti ne mogu se potisnuti ili izbrisati građanskim individualističkim određenjima, oko čega se danas slažu i suvremeni liberalni teoretičari. Pitanja povijesnog nasljeđa i njihovih interpretacija imaju iznimnu važnost za jednu etničku skupinu, a ključno je pitanje mogu li u skoroj budućnosti svi konstitutivni narodi u BiH postići suglasnost o onim zajedničkim vrijednostima nužnim za uspostavu političke zajednice. Demokracija sigurno nije upitna vrijednost, ali svakako je nedostatna i svoju je važnu simboličku ulogu odigrala 90-ih godina kada se urušavao autokratski jednopartijski režim. Ne držimo mogućim ni konsenzus oko načela ZAVNOBIH-a kao integracijske vrijednosti, isto kao što se na obzoru ne nazire neki novi „ujediniteljski politički mit“.

Literatura

1. Bibo, Istvan (1995). *Bijeda istočnoeuropskih malih država*, Regije Europske povijesti 11-93, Zagreb: Naprijed

2. Blokker, Paul (2010). Constitutionalism and Constitutional Anomie in the New Europe, Trento: Sociology and Social Research/University of Trento, Italy
3. Cipek, Tihomir (2013). Funkcija političkog mita. O koristi mitskog za demokraciju, Anali hrvatskog politološkog društva:časopis za politologiju 1:7-19
4. Ćurak, Nerzuk (2004). Dejtonski nacionalizam, Politički liberalizam: Stvarno i moguće, Dejtonski nacionalizam (Ogledi o političkom), Sarajevo: buybook
5. Ćurak, Nerzuk, Ćekrija, Đorđe, Sarajlić, Eldar, Turčalo, Sead (2009). Politička elita u Bosni i Hercegovini i Europska Unija:Odnosi Vrijednosti, Sarajevo: Institut za društvena istraživanja/FPN Univerziteta u Sarajevu
6. De Benoist, Alain (2014). Što je to identitet?, Vijenac br. 526
7. Flego, Gvozden (2010). Bilješke uz pojam identiteta, Hrvatski nacionalni identitet u globaliziranom svijetu 49-62
8. Fraenkel, Ernst (1981). Das Amerikanische Regierungssystem/e.politolog.Analyse, Springer Fachmedien Wiesbaden
9. Hobsbawn, Eric (1993). Nacije i nacionalizmi. Program, mit i stvarnost, Zagreb:Novi liber
10. Ibrahimagić, Omer (2000). Bosna pripada Bosancima, Bosna i Bošnjaci poslije Dejtona 60-66, Sarajevo: Kult-B
11. Kalanj, Rade (2010). Identitet i politika identiteta (politički identitet), Hrvatski nacionalni identitet u globaliziranom svijetu 117-132
12. Kasapović, Mirjana (2007). Metodološki problemi kritike konsocijacijske demokracije u Bosni i Hercegovini, Status 12:136-142
13. Kasapović, Mirjana (2005). Bosna i Hercegovina – podijeljeno društvo i nestabila država, Zagreb:Politička kultura
14. Krstić, Predrag (2012). Zajedničko polje identiteta i razlike:spekulativna i socijalna teorija, Filozofska istraživanja 1:3-18
15. Lakić, Nikola (2011). Da li je globalizacija izazov ili pretnja nacionalnim državama kao dominantnom obliku političke organizacije, Bezbednost zapadnog Balkana 21: 6-18
16. Lijphart, Arend (1992). Demokracija u pluralnim društvima, Zagreb:Globus nakladni zavod/Školska knjiga
17. Mujkić, Asim (2010). Pravda i etnonacionalizam, Sarajevo: Centar za ljudska prava univerziteta u Sarajevu, Fondacija Heinrich Böll, Ured Sarajevo

- 18.Nagradić, Slobodan (2012). Republika Srpska-odgonetnuta sfiga srpske sudbine u Bosni i Hercegovini, Politena 4:11-23
- 19.Podunavac, Milan (2008). Bazični konsenzus u podeljenim društvima, Politička i konstitucionalna integracija duboko podeljenih društava 49-66, Beograd: Fondacija Heinrich Böll/Regionalni ured za Jugoistočnu Europu
- 20.Posavec, Zvonko (2003). Formiranje političkog jedinstva u modernom pluralnom društvu, Politička misao 1:33-40
- 21.Posavec, Zvonko (1990). Konceptija društvenog ugovora J.J. Rousseaua, Politička misao 4:46-56
- 22.Russel, Bertrand (1977). Mudrost zapada, Zagreb: Mladost
- 23.Saračević, Nermina (2012). Parlamentarna skupština BiH, Parlamentarizam u BiH 43-89, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar/Fridrich Ebert Stiftung
- 24.Sladaček, Michal (2002). Pojmovno određenje političke zajednice, Filozofija i društvo 19/20:179-191
- 25.Šarić, Ljiljana (2014). Metafora, diskurs i društvo, Metafore koje istražujemo:suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu 169-203, Zagreb: Srednja Europa
- 26.Tuđman, Miroslav (2005). Proizvodnja pamćenja:između povijesnog zaborava i pristanka na političke manipulacije, Istina o Bosni i Hercegovini 3-50, Zagreb: Slovo M
- 27.Vujčić, Vladimir (2002). Globalizacija i problemi političke legitimacije, Politička misao 4:87-109
- 28.Žepić, Božo (2005). Četiri modela ustavnog preuređenja Bosne i Hercegovine, National Security and the Future 1-2:9-31